

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ МОВОЗНАВСТВА ім. О.О.ПОТЄБІ

На правах рукопису

МОНЗАЛЕЙ Тамара Костянтинівна

ВАРІАТИВНІ ФОРМИ В СТРУКТУРІ ДІЄСЛІВНОЇ
ПАРАДИГМИ В СУЧАСНОМУ РОСІЙСЬКОМУ
РОЗМОВНОМУ МОВЛЕННІ / формально-граматичний
і лексико-семантичний аспекти/

Спеціальність 10.02.01 - Російська мова

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т
дисертації на здобуття вченого ступеню
кандидата філологічних наук

КИЇВ - 1992

Дисертація виконана у Відділі російської мови
Інституту мовознавства ім. О.О.Потебні АН України

Науковий керівник – доктор філологічних наук,
професор Р.В.Болдирєв
Офіційні опоненти: доктор філологічних наук
В.М.Брицян
кандидат філологічних наук,
доцент Л.П.Дідківська

Провідна організація – Черкаський педагогічний інститут

ЛНБ України ім.В.Стефаника

00816875 (Z)

Дисертація відбудеться " 8 " грудня 199 2 р.
о 15 год. на засіданні спеціалізованої ради
Д.016.28.01 для захисту дисертації на здобуття
вченого ступеню доктора філологічних наук
при Інституті мовознавства ім. О.О.Потебні АН України
/252001, Київ, вул.Грушевського, 4/

З дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці
Інституту мовознавства ім. О.О.Потебні АН України

Автореферат розіслано " 6 " листопада 199 2 р.

Вчений секретар спеціалізованої
доктор філологічних наук

/Н.Г.Озерова/

ЛНБ ім. В. Стефаника
АН УРСР

Проблема варіативності /варіантності/ мовних компонентів системи на сучасному етапі набуває дедалі більшої актуальності у зв'язку з вивченням мови в її усному різновиді.

Початок вивченню проблеми варіативності поклали праці О.О.Потебні, І.О.Бодуена де Куртене, В.О.Богородицького, С.П.Обнорського, В.І.Чернишова, О.М.Пешковського. В сучасному мовознавстві різні аспекти цієї проблеми знайшли своє відображення в роботах В.В.Виноградова, О.І.Смирницького, О.С.Ахманової, Ф.П.Філіна, Л.К.Граудіної та ін.

Виникнення варіативних форм є результатом складного процесу взаємодії системи, структури і норми мови, в якому система і структура обумовлюють норму, а норма накладає обмеження на відкриті можливості системи. В реферованій роботі варіативність розглядається на рівні системи і у співвідношенні з нормою.

Проблема варіативності в теоретичному і практичному плані тісно пов'язана з вивченням норми та нормалізаторської діяльності суспільства. Кодифікація норми завжди відстає від реальної мовної практики носіїв літературної мови, що викликає необхідність дослідження будь-яких варіативів /у нашому випадку дієслівних форм/ у процесі мовлення, їх лінгвістичної кваліфікації для подальшої нормалізаторської діяльності і прогнозування мовного розвитку.

Цим положенням і обумовлена актуальність виконаного дослідження.

Сталість варіативних форм підтримується їхньою семантичною, стилістичною і функціональною диференціацією. Надмірність, створена варіативами в структурі дієслівної парадигми, досяється вибірністю норми, яка віддає перевагу одному з них. Варіативні форми, які виникли в розмовному мовленні, мають потенціальну можливість входження через норму в систему. Це твердження базується на визнанні існування системи національної мови, яка включає систему літературної мови, розмовного мовлення, діалектів тощо з притаманними їм нормами, серед яких кодифікованими є тільки літературні. Уявлення національної мови як системи систем породжує проблему нормативності варіативних форм, відповідності їх нормі певної системи.

Мета дисертаційної роботи - дослідити функціонування варіативних форм дієслівних категорій в сучасному російському розмовному мовленні, описати їх на фоні нормативної дієслівної парадигми в формально-граматичному і семантико-стилістичному

аспектах, визначити потенціально можливі тенденції розвитку дієслівної системи.

Досягнення поставленої мети вимагає вирішення таких завдань:

1. з'ясування регулярності варіативних форм в межах парадигми основних дієслівних категорій;
2. вияв особливостей регулярних варіативних форм дієслова і продуктивності їх у системі парадигми;
3. визначення семантико-стилістичних особливостей варіативних форм дієслова;
4. розгляд варіативних форм в аспекті тенденції розвитку парадигми російського дієслова.

Об'єктом дослідження є варіативні форми дієслівної парадигми, які функціонують в російському розмовному мовленні на території Сумщини. Аналізу підлягають варіативні форми граматичних категорій виду, стану, способу, часу, особи. Вибір цих категорій пояснюється їх переважно дієслівною специфікою і словозмінним характером.

Матеріал дослідження представлений записами російського розмовного мовлення /буквотними та магнітофонними/, які включають ненормативні з точки зору літературної мови граматичні форми дієслова, що функціонують паралельно з нормативними формами і є їх мовленнєвими варіантами. Зібраний матеріал налічує понад 7 тисяч словоживань.

Наукове новизна роботи полягає в тому, що в ній описані варіативні форми дієслівних категорій відносно рівнів системи і норми російської літературної мови. Вперше дослідження варіативних форм проводиться на рівні словотворчої, лексико-семантичної і морфологічної парадигми для вияву: а/ регулярності варіативних моделей, б/ їх продуктивності і в/ напрямку граматичних змін в процесі мовленнєвої реалізації аналізованих форм.

Теоретичне значення роботи. Результати дослідження дають додатковий матеріал для розгляду питань взаємовідношення мови і мислення, деяких аспектів теорії мовної комунікації, а також для теоретичного осмислення структури мовної свідомості в умовах білінгвізму і полілінгвізму.

Практичне значення роботи. Результати дослідження дозволяють розширити і уточнити граматичну інформацію, подану в словниках сучасної російської літературної мови. Проаналізований матеріал може бути використаний при складанні нормативних словників розмовного

мовлення, створенні функціональної граматики російської мови, а також в лінгводидактичних цілях у системі вузівського та шкільного навчання.

Методи дослідження. Методологічною основою роботи є теза про взаємозв'язок мови і суспільства та мови і мислення, яке акумулює знання про систему мови. У роботі були використані різні методи аналізу, зокрема описовий, порівняльний, компонентний, а також методи систематизації і реконструкції.

Обраний аспект дослідження дозволяє винести на захист такі положення:

1. Варіювання форм дієслівної парадигми в російському розмовному мовленні жителів указанного регіону представлено у вигляді варіантних і варіативних форм дієслова, критерієм диференціації яких є ступінь їхнього закріплення в літературній мові та розмовному мовленні.
2. Варіативи є функціональними різновидами граматичних форм дієслів, які при подібності основного граматичного значення відрізняються елементами граматичної, лексичної і стилістичної семантики, що спричиняє їх збереження у мовленні, незважаючи на невідповідність системі, структурі і нормі літературної мови.
3. В породженні варіативних форм домінуючу роль відіграють категорії виду і особи.
4. Основними засобами вираження варіативних форм є морфологічні чергування в основі, які призводять до трансформації словозмінних типів дієслів у напрямку їх переходу переважно з менш продуктивних у більш продуктивні СТ, та варіювання формотворчих афіксів.
5. Основними внутрішньоомовними та позаомовними причинами варіативності є розвиток системи сучасної російської літературної мови і мовні контакти. Відтворення реліктових і архаїчних форм та поява нових – це два протилежних засоби розвитку варіативності дієслова. Уніфікація і диференціація варіативних форм є визначальними тенденціями динаміки структури дієслівної парадигми.
6. Варіативи вносять зміни в систему дієслівної парадигми, розширюють її структуру та свідчать про потенціальної можливості її розвитку.

Апробація роботи. Основи положення роботи і результати дослідження знайшли відображення в 12 публікаціях / 2 статтях та 10 тезах/. З теми дисертації прочитано доповіді на наукових конферен-

ціях у Кіровограді /1987/, Вінниці /1988/, Луганську /1988, 1991/,
Донецьку /1990/, Дрогобичі /1990/.

Дисертація обговорювалася на засіданні Відділу російської мови Інституту мовознавства ім. О.О.Потебні АН України.

Структура і зміст роботи. Дисертація складається із вступу, трьох розділів і висновків, списку використаної літератури, списку умовних скорочень і двох додатків, в яких представлено варіативні форми на фоні нормативної дієслівної парадигми в розрізі лексем і морфологічних категорій дієслів, об'єднаних у словотворчу парадигму.

У вступі обґрунтовується актуальність проблеми, формулюється мета і завдання роботи, визначається предмет дослідження і джерела надходження матеріалу, наукова новизна, теоретичне і практичне значення роботи, методи аналізу та ін., висунуто основні положення, що виносяться на захист.

Перший розділ "Варіативність і мовна система" присвячено теоретичному обґрунтуванню проблеми варіативності і варіатива, місця останніх в системі дієслівної і, ширше, граматичної парадигми. Розглянуто актуальні питання теорії співвідношення варіатива і норми, варіатива і системи.

Розділ містить обґрунтування термінів варіантність і варіативність в російській лінгвістичній традиції. Розглянуто співвідношення понять варіант - інваріант стосовно до системи і структури парадигми, поданої в статичній і динамічній, варіанти слів і варіанти форм слів /чи граматичні варіанти/, варіативність і варіабельність як стилістично і функціонально маркована варіантність.

Дослідження варіативних форм як складного явища, що стосується всієї системи російської мови, вимагало з'ясування суті понять "система" і "структура" у співвідношенні з "нормою".

В даній роботі варіативні форми досліджуються в їх взаємовідношеннях з системою і структурою російської мови. При цьому система розглядається як ціле, обумовлене внутрішніми зв'язками і відношеннями одиниць, а структура - як набір протиставлених елементів системи. Норма розглядається як одна із абстракцій мови на рівні "система - структура - норма" у відповідності до положення, висунутого представниками Празького лінгвістичного гуртка. На відміну від системи в основі норми лежать нефункціональні зміни. Структурна неповнота чи надмірність системи є свідомою асиметрією в ній.

Подолання асиметрії системи відбувається двома способами: "тиском системи", який реалізує можливість заповнення структурно відсутніх її елементів, і дією норми, яка накладає обмеження на відкриті можливості системи. Перший спосіб спрямований на розширення структури, другий - на її звуження. При цьому симетрія повністю не досягається, що є джерелом подальшого розвитку системи. По відношенню до структури норма закріплює, з одного боку, традиційні елементи, з другого - нові, які свідчать про тенденції розвитку системи і структури.

Таке розширення аспекту дослідження, проведеного на базі дієслівних словоформ, сприяє розгляду варіативності як процесу, обумовленого системою і структурою мови, динамікою їх розвитку, дає можливість встановити регулярність варіативних форм та продуктивність моделей варіювання, визначити на основі досліджуваного явища тенденції розвитку системи і структури російської мови. У лінгвістичній літературі терміни варіативність і варіантність використовуються як синонімічні. В роботі варіативність розуміється як процес, а варіантність - як результат цього процесу. форми дієслівної парадигми, зафіксовані в розмовному мовленні, не є стабільними варіантами. Тому вони іменуються варіативними формами, мовленнєвими варіантами /або варіативами/.

Поняття варіативності одні дослідники /Н.Д. Арутюнова, В.М. Соляцев/ обґрунтовують системними відношеннями в мові, інші /О.С. Ахменова, В.М. Ярцева, Д.А. Бельчиков, В.В. Веселитський, К.С. Горбачевич, О.І. Горшков, Л.К. Граудіна та ін./ пов'язують з функціонуванням мови. Перші розглядають співвідношення інваріант - варіант, інші - тільки варіанти форм, які не мають узагальненої форми у вигляді інваріанта. У роботі варіативні форми, досліджені у співвідношенні з системою і структурою російської літературної мови, розглядаються на одному рівні з існуючими нормативними формами.

На основі співвідношення в варіативі лексичного і граматичного значень розрізняють варіанти слів /О.І. Смирницький, К.С. Горбачевич/ і варіанти форм слів /або граматичні варіанти/ /Ю.О. Хлуктенко, Л.К. Граудіна/. Предметом вивчення в роботі стали варіативи граматичних форм дієслова.

Класифікація варіантів частіше проводиться з залученням норми російської літературної мови /В.Г. Костомаров, Д.С. Степанов,

М. А. Жовтобрюх, В. О. Іцкович, К. С. Горбачевич, Л. К. Граудіна/, в тому числі з точки зору узусу і норми /В. О. Іцкович, О. С. Ахманова, В. М. Ярцева, І. К. Білодід, К. С. Горбачевич, В. В. Веселитський, Л. І. Скворцов, Л. К. Граудіна, Л. П. Катлинська та ін./

Ненормативні варіативні форми розглядаються по-різному. Одні /В. Г. Костомаров, Ю. С. Степанов, В. В. Веселитський/ вважають їх "відхиленнями", "відступами" від літературної норми і навіть "помилками". Інші /І. К. Білодід, М. А. Жовтобрюх/ розглядають ненормативні варіанти як порушення не лише норми літературної мови, але і її системи. Треті /В. О. Іцкович, О. С. Ахманова, Ю. А. Бельчиков, В. М. Ярцева, К. С. Горбачевич, Л. І. Скворцов, Л. К. Граудіна, Л. П. Катлинська/ досліджують варіативні форми з точки зору закономірності їх появи в мовленні.

Невирішеним у вітчизняній лінгвістичній традиції залишається питання про системну організацію варіантних і варіативних форм та їх нормативність. Одні вважають їх явищем мови і визнають лише нормативну варіантність /К. С. Горбачевич/, інші - фактом мовлення і вважають будь-яку форму нормативною /О. О. Леонтьєв/, треті розглядають варіанти у співвідношенні узусу і норми російської літературної мови /Л. К. Граудіна, Л. П. Катлинська/. В роботі приймається положення про те, що варіативність - явище мови, яке репрезентується в мовленні. Звідси розгляд варіативності на рівні системи і структури російської літературної мови.

При граматичній кваліфікації ненормативних утворень використовується різна система термінології: "ненормативні варіанти" /О. С. Ахманова, К. С. Горбачевич, Л. І. Скворцов, Б. С. Шварцкопф, Л. К. Граудіна/, "варіабельність", яка є стилістично, соціально і територіально диференційованою варіантністю /О. Б. Сиротініна/.

Проблема співвідношення граматичних варіантів і норми недостатньо розроблена через відсутність чітких критеріїв нормативності граматичних форм. В загальному вигляді вони сформульовані В. О. Іцковичем /відповідність варіативної форми системі, структурі літературної мови, історичній традиції/.

Причини варіативності, на думку дослідників, можуть бути чотирьох типів: 1/ вплив узусу на мовну систему через посередність норми; 2/ вплив системи, тобто "тиск системи", на окремі парадигми, що спричиняє вирівнювання деяких з них по типу регулярних утворень; 3/ обмеження, які накладає норма на відкриті можливості

системи; 4/ вплив систем інших мов і діалектів при мовних контактах. Міжмовна інтерференція, на наш погляд, відіграє визначальну роль в процесі утворення варіативних форм /пор. Л.К.Граудіна, Л.П.Крисін, В.І.Кононенко/.

Другий розділ "Дієслівна парадигма і варіативність" присвячено дослідженню мовленнєвих варіантів у порівнянні з нормативною парадигмою відповідних дієслівних форм. Регулярність утворень визначається на рівні мовної системи /словотворчої, лексичної, морфологічної парадигми/. Варіативні граматичні форми здебільшого мають додаткові граматичні, лексичні, стилістичні /конотативні/ значення, розрізняються ступенем новизни, походженням, сферою використання. Це сприяє входженню їх у відповідні підсистеми мови і свідчить про комплексний характер варіативності.

Варіативність форм граматичних категорій є досить значною, що обумовлюється різними причинами, зокрема існуванням більшої кількості категорій дієслова порівняно з іншими частинами мови, протиставленістю дієслівних форм у межах конкретної парадигми /переважно дві - три/, різноманітністю засобів їх утворення, складною взаємодією дієслівних категорій при утворенні певної форми, ієрархічним статусом самих категорій, дві з яких охоплюють всі дієслівні лексеми /вид, стан/, а інші - лише деяку їх частину /спосіб, час, особа/.

Варіювання є процесом і результатом функціонування в мовленні дієслівних форм. Кількість варіативних форм у лексемі, що містить не тільки нормативні, але й ненормативні варіанти, як свідчать наші дослідження, прямо пропорційна частоті використання слова, що визначається за даними частотних словників.

Видові форми дієслова мають неоднакову регулярність при утворенні мовленнєвих варіантів. Більшою мірою вона виявляється у дієслів недоюжаного виду з невисокою варіативністю. Кількість варіативних форм у системі видових кореляцій указує на відносну стійкість видових пер і порушення видової співвідносності в системі двовидових дієслів шляхом переважного варіювання однієї із видових форм.

Дієслова продуктивних словозмінних типів, які підлягають варіюванню, мають найбільшу регулярність використання в мовленні. Так, дієслова І СТ становлять 45%, 4 СТ - 2%, 2 СТ - 6% лексем, що мають варіативні форми.

Дослідження варіативних форм на рівні мовної системи дає можливість, як уже відзначалося вище, виділити певну закономірність утворення регулярних моделей.

Словотворча парадигма включає систему похідних дієслівних лексем, утворених префіксальним способом, кожна з яких має ряд варіативних форм. Так варіатив сполучає в собі словотворчу і морфологічну семантику. Словотворче гніздо об'єднує полісемантичні дієслівні лексеми, до яких приєднуються смовні на підставі подібності їхньої морфологічної типології, а також лексеми, що розрізняються походженням, сферою використання, конотативним значенням, ступенем новизни.

Морфологічна парадигма дієслів при системному її розгляді представлена дієсловами, згрупованими за їхньою приналежністю до словозмінних типів як у межах словотворчої парадигми, так і поза нею. Регулярність варіативних моделей виявляється у специфічних формах варіування дієслів певних словозмінних типів.

Регулярні моделі варіування граматичних форм дієслів в межах словотворчого гнізда свідчать про розширення структури відношень стану заобом утворення оказіональних форм зворотних дієслів і уніфікацію видової парадигми за допомогою вклучення одновидових дієслів у систему видових кореляцій. Структурні зміни, внесені варіативами в зазначені парадигми, свідчать про наявність варіативних парадигм, частина яких представлена експліцитно. Варіативи особових форм дієслова розширюють структуру парадигми, не вносячи в неї системних змін. Найбільшу варіативність мають форми безпрефіксних дієслів як більш давні. Дієслово печь - испечь має 20 варіативних форм, а похідні выпекать - выпечь - 3, напекать - напечь - 8, перепекаться - перепечься - 1, припекать - 1, упекаться - упечься - 1.

Утворення варіативних форм виду і стану відбувається за аналогією в межах словотворчої парадигми. Так з'являються надлишкові варіативні форми у парних за видом дієслів: уведомлять /уведомлявать/ - уведомить, осведомлять /осведомлявать/ - осведомить; забирать - забрать /позабирать/, набирать - набрать /понабирать/ і порушення системи одновидових дієслів: приберегать - приберечь, /поберегать/ - поберечь. Така сама закономірність, за деякими винятками, притаманна варіативним формам зворотних дієслів: приглядывать - приглядеть, приглядываться - приглядеться; взглядывать - взглянуть, /взглядываться/ - /взглянуться/.

Структурне розширення форм особи створюють варіативні форми способу. Відзначається регулярність форм 2 особи імперативу з нульовим афіксом /положь, подложь/.

Іадикатив за можливостями зарівзання має протиставлені особ-

ві і родові форми. У варіативах родових форм спостерігається регулярність суфікса -в /ехав, заехав, под'ехав, приехав, поехав/ та -ну /зем'єрнул, перем'єрнул, перем'єрнула, прим'єрнула/. Серед особових форм варіюванню підлягають синтетичні форми теперішнього - майбутнього часу. В основі їх утворення лежить вирівнювання дієслівних основ: красить - /крась, выкрась, покрась/ і варіювання флексій І та В особи. Дієслова з дублетними основами реалізують у мовленні обидва варіанти /мешьє - махашьє, помашьє - помаха-вшьє/. Дієслова з неповною особовою парадигмою мають тенденцію до відновлення структурної неповноти за допомогою утворення форм І особи у дієслів, неповнота парадигми яких обумовлена евфонічними обмеженнями /бдю/.

Окремі лексичні шари лексико-семантичної парадигми мають різні потенціальні можливості варіювання. Більшою мірою вони виявляються в функціонуванні активної загальноживаної лексики російської та інших слов'янських мов, не позначеної стилістичною маркованістю. Більшість досліджених дієслів, що варіюються, належать до російської лексики. Виняток складає незначна кількість запозичених лексем та їх похідних, які мають невелику ступінь граматичного варіювання /агитировать, анализировать, баллотировать, блокировать/. Варіювання притаманне дієсловам широкої сфери використання, загальноживаним. Лексика обмеженої сфери використання /діалектизми, жаргонізми, арготизми/, за даними дослідження, не має граматичного варіювання. Дієслова, які мають мовленнєві варіанти, є відносно однорідними стилістично: міжстильова лексика складає 85%, розмовна - 14% /избегать, добираться - добратсья/, просторічна - 1% /дружиться - подружиться, дрыхнуть/. Варіативність - властивість актуальної лексики. Пасивна лексика представлена в нашому матеріалі лише кількома архаїчними словами /ведать/, неологізма не варіюються. Отже, варіативність - результат тривалого функціонування лексеми в активному використанні.

Морфологічні варіанти дієслова мають граматичну і лексичну семантику. Остання сприяє їх лексичній диференціації у відповідності до сфери використання /діалектні форми поймат/, ступеня новизни /архаїчні форми завесть/, що спричиняє їх сталість і входження у відповідні парадигми лексико-семантичної системи.

Варіативні форми структурно ускладнюють парадигматичні синонімічні відношення. Синонімічні відношення семантико-стилістичного і стилістичного характеру притаманні варіативним формам виду, стану, які охоплюють всю дієслівну парадигму, а стилістичного - ва-

ріативам граматичних категорій, які мають частковий характер /опособу, часу, особи/. Так, семантико-стилістичні відношення мають варіативні форми виду: говорить /говаривать/ - сказать,

распросить /порасспрашивать/; стану: спорить /спориться/, а стилістичні притаманні варіативам виду: выгибаться /выгинаться/ - выгнуться, класть - положить /покласть/; стану: надеюсь /надеюся/; опособу: возьмите /возьмите/; часу /минулого/: приходил /приходил/; особи: сидю /сидю/, видишь /вишь/, ходит /ходит/, дышат /дышат/.

Варіативні форми, розглянуті на рівні лексико-семантичної системи в епідигматичному аспекті, свідчать про уніфікацію граматичної структури лексико-семантичних варіантів полісемантичного дієслова, що має тенденцію до розповсюдження і на омоніми, особливо ті, які утворені в результаті розпаду полісемії. Уніфікація морфологічної парадигми ЛСВ дієслова підтверджується наявністю ідентичних варіантів виду, часу, особи. Наприклад, варіатив імперативу броси властивий дієслову бросать - бросить зі значеннями: "Заставлять падать что-л., находящееся в руке" та "Устранять как ненужное, выбрасывать" /СРЯ, т. I, с. II/, варіативні форми валеть, валят, валить зафіксовано в морфологічній парадигмі омонімів валить¹ /в значенні "звалити"/ і валить² /в значенні "іти"/.

Процес утворення варіативних форм впливає на структурно-семантичні зміни полісемантичного дієслова і омонімів, ідентифікуючи їх морфологічні парадигми і розширюючи ЛСВ за допомогою значень, що вносяться варіативами; сбить - /понасбивать/ - "збити багато і неодноразово".

Варіювання граматичних форм в основі своїй обумовлене процесами, які проходять в словозмінних типах дієслів. Трансформація СТ представлена у вигляді: 1/ ідентифікації парадигми менш продуктивних класів з більш продуктивними /1, 2, 3, 4/ /пахая, признаваю, захирувай, езданул, възскнул, жеганул, пожурмилт/; 2/ розширення структури 1, 2, 3, 4 СТ за рахунок включення в них варіативних форм непродуктивних СТ /задаваю, откуснул, разьскнул, подмогнул, прилипнул, оскорлят/; 3/ контамінації 1 - 2, 3 - 15, 4 - 5, 4 - 6 СТ /исчезнул, киплит, сыпшь/; 4/ можливого формування нового СТ з темою -я- /ездию, лязию/; 5/ нетипового для літературної мови переходу з одного продуктивного СТ в другий, зокрема 1 в 2; выкидывать /1/ - /выкидать /1/, выкидывать /2/; з 1, 2, 4 в 3 СТ /искупнуться, игнорнуть, откуснуть/, а також з продук-

тивного в непродуктивний /I>6/: /колулю, выздоровлю/.

Чергування морфонеми в межах СТ призводить до: а/ розширення структури дієслів з дублетними основами за рахунок процесу переходу дієслів 6 і ІВ СТ в І /искаю, колькаю, узнаваю/, б/ уніфікації типів чергувань за 4 СТ, в якому найбільшою стійкістю характеризується чергування "губна" // "губна" +<л'>/косю, прося, оскорблят, покормлят/; в/ вирівнювання основ 8, І2, І4 СТ за основами інфінітивів або теперішнього часу: печь /пекти, печу/, мыть /мыть/, хать /хму, жмал/.

Найбільша варіативність, за даними дослідження, властива варіативним формам категорій виду і особи, менша - варіативам стану, способу, часу.

Третій розділ "Структурно-семантичні особливості варіативних форм дієслова" присвячено аналізу регулярних варіативних форм дієслова у співвідношенні з літературно-нормативними на рівні граматичної системи дієслова, його морфологічних категорій.

Основними причинами появи варіативних форм є розвиток системи російської мови і мовні контакти. Відновлення реліктових та архаїчних форм є наслідком "тиску системи" і впливу контактуючих систем діалектів російської мови і системи української мови, поява нових відсувається в процесі розвитку системи російської мови і впливу системи розмовного мовлення, а контаміновані форми - результат сполучення систем контактуючих мов.

Відношення варіативних форм до системи, структури і норми російської літературної мови залежить від особливостей їх утворення. Араїчні, реліктові форми не відповідають нормам сучасної російської літературної мови, а контаміновані і діалектні форми - її структурі, новоутворення частково закріплюються в літературній мові як варіанти норми, відповідаючи системі і структурі мови.

Варіативні форми інфінітиву утворилися внаслідок відновлення реліктових /пекти/ і архаїчних форм /приньсть/ під тиском системи російської мови. Вплив української мови і діалектів вносять структурні зміни в систему форм /знати, поймат/. Перші не відповідають нормі, другі - структурі сучасної російської літературної мови.

Розвиток і диференціація граматичного значення виду і стану спричиняє появу варіативних форм відповідних граматичних категорій, а варіативи інших граматичних категорій мають здебільшого лише стилістичне значення. Варіативи виду і стану вносять зміни в систему і

структуру дієслівних категорій, а варіативи інших категорій розширюють структуру парадигми.

Варіативні форми виду розширюють структуру форм доконаного та недоконаного виду дієслів, парних, непарних за видом і двовидових. Утворення варіативів видових форм відбувається засобами імперфективізації, перфективізації і внутрішньовидової похідності.

Імперфективізація представлена у вигляді вторинного утворення варіативної форми недоконаного виду за допомогою суфіксації. Формотворчу продуктивність має суфікс *-ива- /-ива-/: вечаться /обвечиваются/ - обвечиваются*. Утворення варіативів супроводжується чергуванням у корені морфем *<o>/<a>* з перевагою останньої, форми з якою мають тенденцію входження в норму: *раздвоиваться /стар/ /раздваиваются/ - раздвоются*. При внутрішньовидовій похідності форми недоконаного виду відбувається варіювання новішого суфікса *-ива-* з архаїчним *-а-*: *заглядывать /заглядать/ - заглянуть*. Існування обох варіативів підтримано наявністю відповідних нормативних форм. Стійкість форм та їх варіативів підкреслюється стилістичною маркованістю і історичною класифікацією: нормативні відзначено як застарілі або поетичні, а нові як розмовні.

Нові форми доконаного виду мають і більш складну систему варіювання. Вторинна перфективізація і внутрішньовидова похідність здійснюється засобами префіксації. При цьому використовуються як суто видові префікси: *убивать - убить /поубивать, поубить/*, так і лексичні в новому для них видовому значенні. Це підтверджується прикладами з розмовного мовлення, в якому пари слів *задуматься - /подзадуматься/* виступають як видові форми. У співвідношенні з нормою це оказіоналізми чи нормативні форми в оказіональному значенні: *превышать - превысить /превозвысить/*. Указні форми не відповідають структурі видових утворень. У функції видотвірчого використовується суфікс *-ну-* та його флексичні варіанти */завлекнуть, грохануть/*, що має тенденцію входження в норму. Різноманітність значень і варіативних форм доконаного виду не дає підстав говорити про тенденції, які не визначилися.

Двовидові дієслова утворюють варіативні форми у відповідності з загальною тенденцією, притаманною видовим парам. Порушення видового суміщення в системі двовидових дієслів відбувається переважно шляхом утворення варіативів форм з одним із видових значень, що характерно для нормативної граматики та розмовного мовлення. В цьому випадку можна говорити про направленість процесу

утворення видових пар на базі двовидових дієслів. Більшу варіативність мають дієслова доконаного виду. Тенденція їх входження в норму підтримується наявністю нормативно закріплених варіантів /асфальтирувати - заасфальтирувати/.

Одновидові дієслова, найбільш давні, за даними нашого дослідження, становлять неповну парадигму з незаміщеними позиціями протилежного виду. Заповнення лакун відбувається у відповідності із загальною закономірністю утворення варіативних форм виду. Тут має місце перфективізація: вплодирувати - /заплодирувати/ та внутрішньовидова похідність: носити - /нашивати/. Видові пари, утворені від дієслів із фінітним значенням, не відповідають структурі видоутворення, а похідні форми від дієслів зінфітним значенням - системі /заплодирувати/.

Матеріал розмовного мовлення свідчить про розширення системи і структури відношень стану. Залучення нових форм відбувається шляхом утворення варіативів, які лексично і граматично відповідають незворотним формам, але протиставлені їм формально. Протиставлення базується на набутті зворотним дієсловом нового значення, яке відповідає незворотному дієслову /забризгаться, нагоняться/, або утворенні нових зворотних форм за продуктивною моделлю: побелити - /побелиться/ від перехідних та неперехідних дієслів. Останні свідчать про вихід за межі можливостей системи: драпануть - /драпануться/. Зворотні форми, утворені за законами системи, вступають у відношення стану, поповнюючи структуру форм дієсного стану. Лексична диференціація потенціально перешкоджає їм стати надлишковими елементами.

Слабша тенденція виявляється у втраті зворотними дієсловами граматичного форманту: балуватися - /балувати/ при збереженні значення стану.

Варіювання формантів -ся // -сь, яке суперечить морфологічним законам, є здебільшого результатом впливу системи української мови /избавлюся, добивалися/ та системи розмовного мовлення із притаманною йому редуцією форм /оглянулось/. Вказані варіанти не відповідають структурі дієслівної парадигми і нормі літературної мови.

Специфічною варіативністю характеризуються форми наказового способу, зокрема 2 особи. Варіативні форми I і 3 особи частково збігаються із відповідними формами індикативу. Аналітична форма 3 особи представлена варіантами аналітичної морфемі /пусть, пускай,

хай, нехай/ під впливом розмовного мовлення та системи української мови. Контаміновані форми не відповідають структурі парадигми сучасного російського дієслова. форми і особи мають варіативи, синонімічні особовим і родовим формам Індикативу /пойдём, пошли/. Внаслідок варіювання в мовленні з'являються форми з надлишковими показниками множини як у синтетичній /пошлите/, так і в аналітичній формі /давай допоможем, давайте поможем, давайте поможемо/. Подібне варіювання відповідає системі, структурі і не суперечить нормі російської літературної мови, за винятком надлишковості у виразі значення числа /давайте понесёмте/. Варіювання форм 2 особи передається за допомогою граматичних афіксів -и/-ё, які мають значення одиниці: положи /положь/; морфонема в основі: береги /бережи/; мотивованості двома основами: ехать - /едь, ехай/ тощо. Подібне варіювання спричиняється впливом системи російської мови, яка підтримує форми з нульовими афіксами і в окремих випадках - з афіксом -и: положи /положь/, покрась /окраси/; системи розмовного мовлення, яка уніфікує типи дієвідмінювання /махай - маши/; системи української мови, яка нівелює форми з чергуванням /бежи, бережи/. Варіативні форми одиниці не відповідають нормі, але мають тенденцію входження в неї, підтримувану нормативними формами з нульовими афіксами та афіксом -и. Контаміновані форми не відповідають структурі дієслівної парадигми сучасної російської літературної мови.

Варіювання форми множини пояснюється редукцією форманту під впливом системи української мови: ведите /ведить/, що не відповідає структурі дієслівної парадигми.

форми минулого часу мають невелику варіативність, обумовлену перш за все живими процесами контактування російської і української мов, це зокрема виникнення контамінованих форм /сзездил/, варіювання форми зі зміщеним наголосом та чергуванням голосних /занесла, помёрла/, поява аналітичних варіативів /была ходила/ тощо. Впливом діалектної системи обумовлена поява реліктових форми /пошед, косяше/. Відновлення реліктових форми поєднується з розповсюдженням чергувань морфонема <е//о> у формі минулого часу дієслова бежать /бег, бёг/, що не відповідає структурі сучасної російської літературної мови.

Результатом розвитку системи російської літературної мови є варіювання форми з суфіксом -ну-, які мають значну регулярність як в сфері нормативних, так і ненормативних утворень.

Варіювання в системі особової парадигми дієсного способу експліцитно представляє перехід дієслів з одного словозмінного типу в інший. Нормативним переходом із 6 в I СТ обумовлене існування дієслів з дублетними основами /махаю - машу/. Нетиповий для літературної мови перехід у непродуктивні класи сприяв утворенню особових форм типу: опомлець, выздоровлю, які не відповідають нормі літературної мови

Варіювання форм у межах словозмінних типів базується на морфологічних чергуваннях "губна" // "губна" + <л>, <г> // <к>. Основна тенденція при утворенні варіативних форм є варіювання основ особової парадигми і повернення до більш архаїчної форми, яка виключає чергування: любить - /люби/, мочь - /могешь/. Законами граматичної аналогії продиктовано вирівнювання основ по основах однини /хочу/ або множини /бежим/. Подібні процеси спостерігаються в парадигмах дієслів з архаїчними типами дієвідмінювання. Варіативи в них утворюються засобом вирівнювання парадигм по формі множини чи основі дієслова протилежного виду продуктивного словозмінного типу /создать > создавать/. В основі змін лежить тиск системи російської мови, а в деяких формах - системи української мови /есм, даси/. Вказані мовленнєві варіанти не відповідають структурі парадигми, а іноді і системі /при видовому змішуванні варіативів/.

Особливості формотворення варіативів дають підставу протиставити форми I особи останнім особовим формам. Їм властиве чергування морфем, обумовлене видовою недиференційованістю і переходом дієслів у продуктивні класи, в тому числі і дієслів з неповною особовою парадигмою: занять - /занимаю/, убедить - /убеждаю/; контамінацією лексичних значень: застать - /застаю, заставаю, застаюсь/. Утворення подібних варіативів є вихід за межі можливостей системи сучасної російської мови.

Варіювання флексій представлено поновленням в мовленні реліктових форм, які виключають перехід <е> в <о>/несешь/, стягнених форм /знат/ під впливом діалектної системи. Вплив системи української мови стимулює появу контамінованих форм /поедем, зна, поеде, поедеть, копать/, а також уніфікацій типів дієвідмінювання /корме - кормить, изменят, колышется/.

Таким чином, досліджений матеріал дає можливість зробити висновки про комплексний характер формування варіативних форм і складну взаємодію їх з системою і структурою російської літера-

турної мови та її нормою.

Розгляд варіативів на лексико-семантичному рівні свідчить про уніфікацію граматичної парадигми лексико-семантичних варіантів полісемантичного слова та омонімічних лексем у мовній свідомості мовця, про розширення структури основних лексичних шарів /соціально обмеженої і стилістично маркованої лексики/.

Вивчення статусу дієслівних категорій в породженні варіативних форм дозволяє зробити висновок про домінуючу роль категорій виду і особи в цьому процесі.

Варіативні форми розширюють структуру дієслівної парадигми, а а іноді і її систему. Більшість варіативів не відповідає нормам сучасної російської літературної мови, але деякі з них мають тенденцію входження в норму. В цьому виявляється динаміка системи дієслівної парадигми в основних її структурних підрозділах.

З теми дисертації опубліковано такі роботи:

1. Некоторые вопросы подготовки учителя русского языка в условиях национально-русского двуязычия // Вопросы профессиональной подготовки учителя в свете основных направлений реформы общеобразовательной и профессиональной школы / Тезисы докладов научно-практической конференции, посвященной 110-летию Глуховского института 24 - 26 октября 1984 г. - Глухов, 1984. - С. 155 - 157.
2. Вопросы культуры речи в процессе преподавания русского языка в условиях научно-технического прогресса // Ускорение социально-экономического развития страны и пути совершенствования профессионально-педагогической подготовки будущих учителей / Тезисы докладов и сообщений областной межвузовской научно-практической конференции 16 сентября 1986 г. - Сумы, 1986. - С. 26 - 27.
3. Особенности семантики слов конкретной лексики и возможности ее системной организации // Семантика языка и текста / К проблеме изучения русского языка в союзных республиках / Вторые Кировоградские семантические чтения. Тезисы межвузовской научной конференции 28 - 30 октября 1987 г. - Кировоград, 1987. - С. 113 - 115.
4. Социальная обусловленность лексико-семантических и стилистических изменений в русской разговорной речи на Украине // Двуязычие в советском обществе / Двуязычие и многоязычие как характерная особенность общественно-политической и культурной жизни советского общества / Тезисы Республиканской научной конференции 11 - 13 мая 1988 г. - Винница, 1988. - С. 324.

5. Лексика разговорной речи и ее отражение в словарях русского языка // Творческое наследие В.И.Далы в идейно-нравственном формировании личности / Четвертые Далевские чтения. Тезисы докладов и сообщений 21 - 26 ноября 1988 г. - Ворошиловград, 1988. - С.118 - 119.
6. Разговорная и просторечная лексика в речевой характеристике героев А.П.Чехова // Чеховские чтения / Тезисы докладов и сообщений областной научной конференции, посвященной изучению жизни и творчества А.П.Чехова и его связей с Сумщиной. - Сумы, 1989. - С. 49-51.
7. Функциональные особенности личных форм глагола в русской разговорной речи // Здійснення лєнінської національної політики на Донбасі / Тези доповідей і повідомлень Республіканської наукової конференції 21 - 24 лютого 1990 р. - Донецьк, 1990. - С. 161-163.
8. Структура вариабельних видових форм російського дієслова в розмовному мовленні // Ідеї і постаті. - Київ /Здано до друку/.
9. Вариативність в речевій реалізації форм глагольної парадигми // Проблеми міжпредметних зв'язків в умовах білінгвізму / Тези Всеукраїнської науково-методичної конференції 18 - 20 вересня 1990 р. - Дрогобич, 1990. - С. 198 - 199.
10. Глагольні форми в рускій разговорній речі и їх отраження в словаре В.И.Далы // Матеріали ювілейного "круглого стола" "К 90-лєттю со дня рождення В.И.Далы". - Луганск, 1991. - С. 50 - 51.
11. Синонімія в системі варіантних форм російського дієслова // /Здано до друку/.
12. Особенности функционирования и образования социально ограниченной лексики в языке неформальных молодежных объединений // Профессор Е.В.Кротевич и современное языкознание /К 90-лєттю со дня рождення/ / Тезисы докладов региональной научной конференции 10 декабря 1991 г. - Львов, 1991. - С. 28 - 30.
/Соавтор Заверико Н.В./.

Заверико

Підп. до друку 4.11.82.

Формат 60x84/16. Папір офс. Офс.друк.

Ум.друк.арк. 0,9. Обл.-вид.арк. 1,0. Тираж 100 прим.

Зам. № 191. Безплатно.

Поліграфічна дільниця Інституту експериментальної мовознавства
252011 м.Київ 11, вул.Панаса Мирного, 25.

Безплатно.

№ 26.174
АВ 26.174